

EKKLESIA AMSTERDAM zondag 26 maart 2023

Jij die mij ik maakt

Naud van der Ven – over Levinas

De gangbare interpretatie van Levinas zegt: In ieder ander mens ontmoet ik het Gelaat van de Ander, die mij opzadelt met een oneindige verantwoordelijkheid. Tegenover iedereen ben ik dus oneindig verantwoordelijk. Volgens deze interpretatie heeft Levinas weinig te zeggen hebben over wij/zij-denken – het denken over *in-groups* en *out-groups*, en mensen die erbij horen of juist gecancelled worden. Immers, als ik in ieder ander mens het Gelaat van de Ander ontmoet, dan valt iedereen in de *in-group*, niemand valt buiten de boot, er is geen wij/zij meer. Echter, zo vat ik Levinas niet op. Ik denk dat Levinas ons wel degelijk iets te zeggen heeft over wij/zij. Laat ik u eerst iets meer vertellen over hoe ik Levinas dan wél opvat.

Voor mij geldt: sommige anderen zijn die Ander met een hoofdletter waar Levinas het steeds over heeft, en tegenover wie ik me op een bijzondere manier verplicht voel; die verplichting kun je aanduiden als asymmetrisch, die is niet wederkerig maar eenzijdig: ik ben oneindig verantwoordelijk voor die ander. Die verplichting is niet categorisch en permanent; soms is die er, andere keren weer niet; daar heb ik zelf niet zoveel over te zeggen. In andere woorden: wat mij betreft is het Gelaat van de Ander, waarover Levinas spreekt als zijnde de bron van een verplichtende verantwoordelijkheid van mij jegens die ander, niet iets stabiels. Soms, ineens en meestal bij verrassing, treedt het gelaat op. Dat is voor een belangrijk deel een kwestie van aan momenten gebonden ervaring. Dat ik een keuze kan maken uit Levinas-interpretaties komt omdat Levinas zelf niet eenduidig is over de vraag of het optreden van het gelaat een ervaringskwestie is, en aan momenten gebonden, en iedere keer weer nieuw; dan wel of het gelaat een abstract universeel concept is; in dat laatste geval kijkt het Gelaat mij altijd, bij iedere medemens, in de ogen. Ook bijvoorbeeld op dit moment, nu u allemaal naar mij kijkt. Maar zo beleef ik dat dus niet. In het grote werk uit Levinas' middenperiode, *De totaliteit en het Oneindige*, lees ik dat de geraaktheid door het gelaat, zeg maar de modus van gerichtheid op de ander, zich afwisselt met gerichtheid op mezelf, zeg maar de ik-modus. En dat de ander-modus altijd bij verrassing inbreekt op de ik-modus. In zijn late periode, met name in zijn grote werk *Anders dan zijn*, is dat anders. In dat boek doet Levinas uitspraken als de volgende: "Het is in de ander dat ik altijd de weduwe en de wees zie. De ander komt altijd eerst". Let op de nadruk op het woordje 'altijd'. Hier is geen sprake meer van afwisseling tussen gerichtheid op mezelf en gerichtheid op de ander. Hier is sprake van een permanente ik-voor-de-ander structuur, diep in mijzelf. Ieder van u zou voor mij de 'weduwe of de wees' zijn, om te spreken in termen van Levinas. Wat ik in de inleiding de gangbare interpretatie van Levinas noemde sluit daarop aan. Je komt die opvatting over de plaats van de ander ten opzichte van mijzelf in maatschappelijke discoursen vaker tegen, ook als het helemaal niet over Levinas gaat. Ik denk aan een uitspraak van Hugo de Jonge in zijn Abel Herzberg lezing als hij instemt met de uitspraak van Ilja Leonard Pfeijffer in *Zomergasten* dat je "bij alles wat je doet eerst aan de ander denkt". Dat laatste herken ik niet. Ik verbaas me eigenlijk nogal over dergelijke kolossale uitspraken, en het schijnbare gemak waarmee ze gedaan worden. Als ik naar mezelf kijk zit ik een groot deel van de dag in de ik-modus. Wat ik wel herken is dat de ander-modus daar regelmatig op inbreekt. Vandaar mijn interpretatie van Levinas waar sprake is van afwisseling tussen de ik- en de ander-modus, met de onvoorspelbaarheid en verrassing die daarbij horen. Daarom kies ik voor de Levinas van de middenperiode. Die keuze stelt mij in staat om iets te zeggen over wij/zij. Dat betekent: iets zeggen over maatschappelijke groeperingen. En als je het daarover hebt kom je – binnen het wereldbeeld van Levinas – op wat hij noemt: het terrein van de derde, te onderscheiden van het terrein van de ander waarover we het tot nu toe hadden. In *De totaliteit en het Oneindige* schrijft Levinas: "In de ogen van de ander kijkt de derde mij aan. De epifanie van het gelaat opent de hele mensheid". Deze derde – zeg maar: een gelijktijdige tweede

ander, – is voor mij óók een ander,-en dat brengt met zich mee dat ik mijn verantwoordelijkheid over meerdere anderen moet verdelen. De derde verwijst op die manier naar het geheel van alle anderen, ofwel het geheel van de samenleving, met alles wat daarbij hoort zoals bestuur, rechtbanken, politiek, wetenschap, scholen en bedrijven. Het optreden van de derde doet wat met de relatie met de ander en de oneindige verantwoordelijkheid die daarbij hoort zoals we in het begin zagen. Precies door de noodzaak dat ik nu mijn aandacht moet gaan verdelen over meerdere personen, moet ik belangen gaan afwegen. Terecht vragen sommige Levinas-kenners zich af: “Kan het weigeren van de één soms niet noodzakelijk zijn om de ander recht te kunnen doen? Maar als dit waar is, dan zijn het ‘de anderen van de ander’, de derden, die mijn oneindige verantwoordelijkheid voor de ene ander beperken”. Hier treden opeens grenzen op. Dat is iets anders dan de oneindigheid waar Levinas zoals we zagen graag over spreekt.

Het zal duidelijk zijn, als ik het wil hebben over wij/zij, identiteiten en *woke*, moet ik zijn op het terrein van de samenleving, dus van de derde in de terminologie van Levinas. Maar – en dit is misschien licht teleurstellend – op het terrein van de derde gelden gewoon de wetten van de antropologie, de sociologie en politieke filosofie. En dat zijn ontnuchterend realistische disciplines die voor een groot deel berusten in het feit dat er nou eenmaal grenzen, groepsbelangen en - tegenstellingen zijn. Een antropologische wijsheid luidt bijvoorbeeld: “Je weet het best wie je bent als je ook weet wie je niet bent”. Grenzen en tegenstellingen zijn als het ware ingebakken in onze natuur. Vertaald naar het sociaal-politieke klimaat in Nederland kan deze derden-nuchterheid leiden tot de conclusie dat culturele tegenstellingen tussen bijvoorbeeld autochtonen en allochtonen of zwarten en witten echt bestaan en dat je die serieus moet nemen. Dat wil niet zeggen dat dat makkelijk is, zeker niet voor een samenleving als de onze, die eeuwenlang georganiseerd is geweest langs autochtone, witte lijnen. Kennelijk ben je op het terrein van de derde – de samenleving – niet zomaar van de wij/zij scheiding af. Want door onszelf goed te organiseren creëren we ook permanent een niet-wij, van mensen over de grens, van mensen die er niet bij horen en niet kunnen profiteren van onze kindertoeslag en AOW. Deze overwegingen kennen we trouwens allemaal al lang, dat is niets nieuws. We stellen vast dat op Levinas’ terrein van de derde gewoon de gebruikelijke wetmatigheden gelden van het beschermen en afwegen van belangen. Niks oneindigheid. Heeft Levinas hier dan niets origineels aan toe te voegen?

Wel iets, denk ik. Op het vlak van de derden kunnen bekendheid met en herinneringen aan ontmoetingen met de Ander beslist een zekere doorwerking hebben. Als ik, om maar een terrein te noemen, denk aan culturele wij/zij verschillen in de samenleving, dan is een concreet voorbeeld het verschil in beleving van het Sinterklaasfeest en speciaal de positie daarin van Zwarte Piet. In het voorjaar van 2020 voltrok zich op dat vlak een mooi gevalletje omkering van het denken, geheel langs levinassiaanse lijnen, met wel degelijk politieke gevolgen. Premier Rutte startte negen jaar geleden nog vanuit de comfortabele positie van enthousiaste supporter van Sinterklaas als een onschuldig kinderfeest, beleefde vervolgens de confrontatie met (naar eigen zeggen) “mensen en kleine kinderen die zich ongelofelijk gediscrimineerd voelden”, (dat wil zeggen: de Ander) en komt sinds een paar jaar uit bij de opvatting dat Zwarte Piet niet meer kan. Daar gebeurt beslist iets op het wij/zij-vlak. Iets soortgelijks kun je horen in het verhaal van Caroline van der Plas. Toen Sylvana Simons had verteld over het slavernijverleden van haar familie, realiseerde Van der Plas zich: dat is toch wel een heel ander verleden dan dat van mijn familie. Het maakt – politiek gezien – natuurlijk wel uit of het een politieke leider is die zo’n draai maakt, of een gewone burger zoals ik. Maar daar zitten nog allerlei gradaties en smaken tussenin. In ieder geval valt niet meer uit te sluiten dát zo’n draai, volgens levinassiaans model, maatschappelijk relevant kan zijn. Daar mogen we op hopen!